

Особовий та етнічний склад запорозжців і реєстрових

Важливе місце в процесі дослідження формування козацтва належить з'ясуванню особового та етнічного складу, оскільки людина завжди стояла в центрі будь-якого суспільного процесу. Надзвичайно актуальними ці питання є при вивченні козацького стану, який увібрав до себе вихідців з різних верств української людності та представників інших народів. Тим більше, що, утвердившись у привілейованому становищі з середини XVII ст., козацтво фактично репрезентувало перед світом український етнос. Відповідно й українці дістали назву “козацької нації”.

На жаль, всебічному висвітленню проблеми перешкоджає обмежена джерельна база, брак цілісних документальних матеріалів. Як відомо, в перші десятиріччя існування Запорозької Січі записів там не велося. На сьогодні збереглося й небагато списків реєстрових, особливо рядового складу. Крім того, перебуваючи на державній службі, козаки з часів Сигізмунда Августа (1548—1572) до кінця першої чверті XVII ст. дислокувалися на Запорозжі і відрізнити їх від інших за наявними матеріалами нелегко.

У джерелах кінця XV — першої половини XVI ст. трапляються лише окремі імена та прізвища із вказівкою про належність до козацтва. Наприклад, у справі про набіг на татарських купців черкаський управитель Семен Полозович (1520) називає козаків Каленика та Митечка.¹ Канівські й черкаські козаки Солтанець, Вороча, Масло згадуються у листі кримського хана Сагіб-Гірея до великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I наприкінці 20-х років XVI ст.² У списку обивателів Великого князівства Литовського, які мали ставати до військової служби, ухваленому віленським сеймом 1 травня 1528 р., подається детальний перелік козаків-татар від рядових до старшин³. Однак,

це все нащадки татар, яких переселив на територію Троцького повіту великий князь Вітовт на початку XV ст. У середині 40-х років XVI ст. близько 800 козаків під проводом Андруша, Карпа, Масла, Лесуна і Яцька Білоуса громили татарські полчища в степу південніше Брацлава.⁴ Зрештою до нас дійшли імена адміністраторів-державців, які, відповідаючи за безпеку кордону, займалися й козацьким промислом у першій половині XVI ст. — Остафій Дашкович, Семен Пронський, Андрій Немирович, Дмитро Вишневецький, Бернат Претвич, Предслав Лянцкоронський, Богущ Корецький, Богдан Глинський. Як бачимо, крім українців, серед них були представники польського етносу, а останній належав до тюркського походження.

Після Люблінської унії розвій козацтва в Україні йшов швидшими темпами. В цей процес активно втручався уряд Речі Посполитої. Протягом 1572—1575 рр. на чолі реєстрового козацького загону в кількості 300 чоловік перебував польський шляхтич Ян Бадовський. Він був призначений старшим і суддею, що фактично означало вилучення козаків з-під старостинської влади. На сторінках твору Бартоша Папроцького знаходимо звістку про “гетьмана низових козаків” князя Богдана Ружинського в 1575—1576 рр.⁵ Постановою Стефана Баторія (1578) старшим реєстру призначається поляк гербу Правдич Ян Оришовський, який з невеликими перервами пробув на цій посаді до 1590 р.⁶ Обов'язки писаря і скарбника Війська Запорозького тривалий час виконував шляхтич угорського походження Янча Бегер. У відомому договірному універсалі короля з козаками вказано прізвища п'яти посланців із Запорозжя: Андрій Лиханський, Іван Подолянин, Федір Дід, Іван Клинок, Пилип Коза.⁷ Мабуть, це були авторитетні запорозжці, оскільки і пізніше бачимо їх серед реєстрової старшини.

У 70—80-х роках XVI ст. з'являється ціла низка козацьких ватажків: Яків Шах, Іван Підкова, Матвій Самоватий, Костянтин Лакуста, Філон Кміта, Борис Жаба, Гаврило Біруля, Корнило Перевальський, Федір Кишевич, Яків Осовський, Андрій Рогаčovський, Войтех Чоновицький, Лук'ян Чорнинський. Під їхнім проводом запорожці здійснювали сміливі експедиції до Криму, Молдови, турецьких фортець на Чорноморському узбережжі. За традиціями Литовсько-Руської держави, які поступово проникали і на Січ, коли керівник військового підрозділу діставав титул гетьмана, більшість із них іменувалася саме так. Звідси джерела називають кількох “гетьманів запорозьких” в один і той же час. Серед бойових трофеїв запорожців нерідко були й захоплені в полон турки і татари, які згодом ставали членами січової громади. Не випадково тюркський елемент досить чітко простежується аж до ліквідації козацтва в Україні.

Надзвичайно цікавим джерелом з історії українського козацтва і, на жаль, єдиним цілісним свідченням для другої половини XVI ст. є реєстр запорожців, які повернулися з московського походу навесні 1581 р.⁸ Вперше проаналізували цей документ А. В. Стороженко та М. С. Грушевський.⁹ Автори звернули увагу на репрезентацію в реєстрі вихідців з різних регіонів України. Більш глибоке дослідження здійснили німецькі історики Сусанна Любер та Петер Ростанковський.¹⁰

Зупинимося коротко на особовому складі козацького полку, чітко розподіленому на 50 десятків, і особливої роти при старшому Яні Оришовському. В останній нараховувалось 30 прізвищ: Олександр Мірейовський, Микола Садковський, Станіслав Сторожевський, Микола Глуховський, Петро Кривковський, Іван Дорошовський, Станіслав Завістовський, Ян Модлінський, Курас Шульжинський, Іван Дерманський, Петро Нічовський, Ян Черменський, Петро Кам'янчанин, Іван Головач, Богдан Волошин, Святогор з Києва, Семен Копицький, Іван Водоп'ян, Денис Брагінець, Семен Ус, Ожель Москвичин, Іван Улас, Панько Дроздович, Степан Пінчук, Івоня Волошин, Микола з Мозира, Андрій та Іван з Дубна, Стас з Галича, Васько Брагінець. Як бачимо, у даному списку переважають представники української та польської шляхти. Вихідців з міщанства і боярства значно менше. Останні репрезентують нижчий прошарок козацької старшини.

Отаманами Війська Запорозького виступають: Іван Кішка, Василь Горковий, Андрій Лиханський, Іван Лотіс, Сахворост, Іван Подолянин, Клим Чорний, Гілінак Городчанин з Давидова, Кердей Місік з Давидова, Онисько Голу-

бович з Полоцька, Якуб Волькос з Канева, Лукаш Козуля, Іван Гольчіха, Ісаак Гусак з Черкас, Васько Товстий з Черкас, Онисько Зілік з Вишневеця, Захар Кулага, Олекса Орел з Кричова, Семен Бут, Остап Волевач з Убаровіч, Пилип Волинець, Андрій Петрович з Мінська, Яцько Кунцевич з Залозця, Бенедикт Брагінець, Хведима Коломієць, Марко Мозирянин, Іван Панкевич з Брагіна, Йосип Доброло киянин, Юхим Сізак з Любечської волості, Герм'як з Борисова, Хома Чорний киянин, Йосип Смілий, Петро Зеленський з Канева, Минко Туровець, Кондрат Щербина, Кунас з Бобруйська, Левко з Чечерська, Іван Товстий москвичин, Іван Березецький з Костянтинова, Васько Щербина биховець, Марко Канівець, Ілля Дунський, Міта Москвичин, Райтко Живолат, Іван Скляний, Оліфер Кулага, Кміта Домак, Дмитро Брагінець, Северин Марецький. Більшість їх були мешканцями Подніпров'я, де козацтво вже з середини XVI ст. виступає як окрема група населення. Незначну частину становлять прибулі з Волині, Поділля, а також вихідці з Білорусі, Московії, Польщі, Німеччини, Молдови, Сербії, Криму.

Чисельне зростання і консолідація козацтва в 90-х роках означали якісно новий етап його еволюції. Відстоювання козацьких прав переростає у збройні конфлікти з владою. Старший реєстрового війська Криштоф Косинський (1590—1593) намагався об'єднати для цього зусилля перебуваючих на державній службі і запорозької вольниці. У своєрідній формі вибачення за “прикrostі і шкоди”, завдані магнатським маєтностям, звучить дана теза у листі гетьмана на ім'я князя Костянтина Острозького від 10 лютого 1593 р., що його завізував військовий писар Іван Кречкович.¹¹ Надії на спільні дії плекав і Семей (Северин) Наливайко, розпочавши в 1594 р. боротьбу проти подільської шляхти, що викликало й селянські заворушення. В цей час на Запорозжжі кошовим отаманом був Богдан Микошинський.¹² Звідти ж прийшла підмога Наливайкові запорожців під проводом Григорія Лободи, Матвія Шаули, Саська, Шостака, Кремпського.

Придушивши козацькі рухи в Україні, уряд Речі Посполитої ліквідував реєстр, тому до 1600 р. можна говорити лише про запорожців, хоча частина їх продовжувала іменуватися королівськими слугами, прагнучи відстояти втрачені права та привілеї. Вже в 1596 р. козацькими гетьманами були Криштоф Нечковський і Гнат Василевич,¹³ а через рік — Тихон Байбуза. Суперником останнього виступає ватажок іншої групи запорожців, гетьман Федір Полоус,¹⁴ Неодноразові збройні сутички між ними не сприяли стабілізації в середовищі козацтва. І лише в 1600 р. воно вже виступає єдиною силою у бо-

ротьбі проти турецько-татарської агресії під проводом Самійла Кішки. Лист до Сигізмунда III від 1 липня того ж року він підписує як вірний слуга короля “гетьман Війська Запорозького”.¹⁵

У перші роки XVII ст. після Самійла Кішки старшими реєстрового війська були: Гаврило Крутневич, Іван Кучкович, Іван Косий,¹⁶ — які відзначилися у війні з королівською Швецією. У грудні 1606 р. місцеві урядовці в Україні одержали листа з попередженням про можливий напад татарських полчищ від гетьмана Григорія Ізаповича.¹⁷ Через три роки близько 30 тисяч козаків водив на територію Московської держави старший війська реєстрового Олевченко,¹⁸ а в 1610 р. під Смоленськ на допомогу Сигізмунду III прибув гетьман Каленик.¹⁹ Серед козацьких полковників бачимо Андрія Стороженка, Григорія Пашкевича, Старинського, Козича, Гутенка, Наливайка, Ширая, Федора Книша. Немало з них після закінчення московсько-польської війни розташувалися у королівщинах, де “здобували козацький хліб”, грабуючи панські садиби. Так, у листі шляхтича Загорського до місцевих властей від 4 грудня 1613 р. йшлося про “козацьку сваволу” полковників Йосипа Путивльця, Яцька Мітли, Топиги і сотника Іллі Вараковського на території Пінщини.²⁰ В той самий час князь Соломерецький скаржився до Володимирського гродського суду про аналогічні дії Шульжина й Старинського, “котрые се меновали быти полковниками по королевской милости войска козацкого”.²¹

Із козацького середовища виходять також умілі дипломати, які неодноразово вели переговори з представниками уряду Речі Посполитої: Андрій Комиш, Іван Макарович, Іван Радкевич, Яків Осовський, Ждан Серафимович, Петро Одинець. Ім'я останнього трапляється в документальних згадках протягом двох десятиріч — до 1625 р. Козацьку декларацію від 30 жовтня 1617 р. під Вільшаною крім гетьмана Петра Сагайдачного підписали Богдан Балика, Харлик Свиридович, Іван Мамаєвич, Лаврентій Пашковський, Станіслав Костжевський і Ян Міровський.²² Вони ж брали участь у переговорах з королівськими комісарами на урочищі Роставиця (1619), результатом яких стало збільшення реєстру до 3 тисяч чоловік. Крім того, Роставицьку угоду завізували: Тишко Бобель, Станіслав Злочовський, Дмитро Преславець, Іван Бачинський, Мартин Пневський, Іван Гайдученко, Ілля Ільницький, Григорій Затиркевич.²³ До числа дипломатів можна віднести і Петра Конашевича Сагайдачного, який протягом 1616—1622 рр. без значних перерв перебував на гетьманській посаді. З універсалу від 7 березня 1617 р. довідуємося, що його підписав гетьман

Дмитро Барабаш, а на початку 1621 р. козацтво обрало своїм старшим Якова Неродича Бородавку.²⁴ Проте останній одержав підтримку переважно від запорожців, які не відбували державної служби.

З цього часу реєстрове військо фактично репрезентує людей, схильних до компромісу з урядом Речі Посполитої, на відміну від основної маси козаків. Винятком може бути лише Хотинська війна 1621 р., коли назустріч турецькій орді виступило 40-тисячне козацьке військо. У реєстрі полковників згадуються: Петро Сагайдачний, Іван Зишкарь, Богдан Конша, Яків Бородавка, Тиміш Федорович, Мусій Писаренко, Федір Білобородько, Данило Довгань, Адам Підгорський, Сидір Семакович, Василь Лучко, Яцько Гордієнко, Семен Чечуга, Іван Гардзея.²⁵ Серед старшини відомі імена Павла Летвича, Богуша Ходкевича, Марка Жмайла, Йосипа Путивльця, Оліфера Голуба, Михайла Дорошенка, Богдана Кизими, Івана Гирі, Кузьми Ларича, Яреми Михайловича.

Після Хотинської війни її учасники не бажали повертатися до панських маєтків, тому наступні роки проходять під гаслом здобуття козацьких прав. Трьохтисячний реєстр в 1622—1624 рр. очолює Оліфер Голуб, а в 1624—1625 рр., з невеликою перервою в 1625 р., — Михайло Дорошенко. Загострення суперечностей у середовищі козацтва призвело до нового виступу під проводом гетьмана Марка Жмайла. В ході повстання 1625 р. козацькими полками керували Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб, Матвій Пирський. У складі посольства до королівських комісарів бачимо Петра Одинця, Івана Ларича, Левка Бута, Івана Бачинського, Андрія Кудиновського, Миколу Болбаса, Івана Горушкевича, Степана Микитича, Богдана Пашина, Івана Пікачевського.²⁶ Серед старшини перебували також Іван Зборовський, Григорій Лихопол, Кіндрат Жук, Сава Бурчевський, Костянтин Вовк, Федір Пухович, Яків Ловчикович.²⁷

Куруківська угода утвердила збільшення реєстрового війська до 6 тисяч козаків, які мали перебувати “на волостях” і лише по чергово тримати залогу на Запорозжі. Вона дала поштовх до полкового поділу реєстрових за місцем їхнього проживання. Фактично запорожці під час визвольних повстань формують свої військові структури на протигагу перебуваючим на державній службі. Так, з 1628 по 1630 рр. старшим реєстру був Григорій Чорний, але одночасно на Січі “запорозькими гетьманами” іменуються Іван Сулима, Левко Іванович, Тарас Федорович.²⁸ В 1630 р. останній очолює велике народне повстання, в якому полковниками виступають Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоварен-

ко, старшини Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Яків Острянин, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Колесник, Григорій Яцина.²⁹ Переяславську угоду від 8 червня 1630 р. з боку повстанців підписав уже “старший” Антон Кошачев.³⁰

Московсько-польська війна 1632—1634 рр. потребувала мобілізації козацької сили. На чолі полків реєстрових бачимо Тимоша Орендаренка, Якова Острянина, Ілляша Караїмовича, Сороку, Самошку, Корогизького, Білецького, Філоненка, Гирю, Оліфера, які відзначилися під час експедицій на територію Московської держави.³¹ Проте детальнішої інформації про особовий склад козацтва в джерелах не відклалося. Зазначимо лише зменшення польського елемента серед реєстрових.

Повніші дані збереглися за період козацько-селянського повстання 1637—1638 рр. завдяки, насамперед, щоденникові ченця домініканського ордену Шимона Окольського. За його свідченнями, у повстанському війську Павлюка полковницькі посади займали Карпо Скидан, Семен Биховець, Дмитро Гуня, Григорій Лихий, Сачок, Філоненко. Не рядовими учасниками повстання були згадані в щоденнику Василь Томиленко, Дорош Кучкович, Роман Попович, Василь Білоцерківець, Степан Зосименко, Роман Пешта, Іван Боярин, Василь Сакун, Корній Кудря, Мартин Незнанський, Андрій Ожеженко, Григорій Горілий, Сокирявий, Смоляха, Ганжа, Черняк, Курило, Чечуга, Каїрський та інші. У тексті Боровицької присяги зазначені військові осавули Левко Буднівський і Федір Лютай, полковники: черкаський — Яків Гугнівий, канівський — Андрій Лясода, чигиринський — Григорій Хомович, корсунський — Максим Нестеренко, переяславський — Ілляш Караїмович, білоцерківський — Яцина, судді: Терешко Яблунівський, Богдан Куша, військовий писар Богдан Хмельницький.³²

Склад козацької верхівки при гетьмані Якові Острянині певною мірою зафіксовано в документації російських порубіжних міст, куди прибували повстанці, рятуючись від шляхетського терору. Згідно з відпискою у Посольський приказ путивльського воєводи М. Плещеева від 15 червня 1638 р. до міста прибуло близько тисячі чоловік на чолі з Яковом Острянином, його осавулом Іваном Гордєєвим, писарем Філоном Юр'євим, полковниками Василем Боговцовим та Онуфрієм Поповим, сотниками Михайлом Переяславцем, Мартином Розсохою, Богданом Матюшенком, Дем'яном Бутом, Михайлом Рябухою і Гаврилом Гавронським.³³ Нарешті, в ході повстання з'являється цілий ряд козацьких ватажків, переважно прийдшлих із Запорожжя на

волості: Іван Коростель, Дукренко, Кропець, Нестор Бардаченко, Сава, Солома та інші.

На Маслоставській комісії, яка реалізувала “Ординацію Війська Запорозького” 1638 р., осавулами перебуваючих на королівській службі призначено Левка Буднівського та Ілляша Караїмовича, полковниками — Яна Гижицького (черкаським), Станіслава Олдаковського (переяславським), Амвросія Секержинського (канівським), Кирика Чижа (корсунським), Станіслава Калевського (білоцерківським), Яна Закревського (чигиринським), полковими осавулами, відповідно, — Каленика Прокоповича, Леська Мокієвського, Якова Андріяновича, Івана Нестеренка, Мусія Коробченка, Романа Пешту. Сотниками були обрані: в Черкаському полку — Григорій Себастьянович, Сава Іванович, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Барабаш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мусій Опара, Богдан Топига, Себастьян Богуславський; Переяславському — Михайло Ворона, Северин Мокієвський, Мисько Пашкевич, Федір Лютай, Григорій Ворона, Михайло Залеський, Захарій Юхотинський Перехрист, Михайло Куша, Остап Лісович; Канівському — Іван Боярин, Андрій Лясода, Лукаш Криштофович, Петро Маркович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко; Корсунському — Михайло Манойлович, Максим Мастеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрій Балаксієнко, Микола Воляновський, Яцько Якубенко, Сасько Димидович, Богдан Щисковський, Мисько Іваниченко; Білоцерківському — Яцько Кліша, Яцина Лютренко, Яцько Сверченко, Сахно Керичник, Данило Гима, Степан Семченко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Кліша; Чигиринському — Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смітка, Степан Якимович, Василь Мацкович, Григорій Нужний, Андрій Муха, Федір Вешняк, Семен Василенко.³⁴

Затверджений в 1638 р. реєстр із незначними змінами проіснував фактично до початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. В “роспросных речах”, які зафіксували царські воєводи про причини втеч з України, зазначено прізвища козаків Якіма Ондросова, Василя Трофимова, Левка Антонова, Богдана Филімонова, Адама Павлова.³⁵ Окремі загони, що прибували до російських порубіжних міст восени 1639 р., очолювали: Тарас Миколаїв, Михайло Лійка, Богдан Тарасов, Лаврін Фомін, Іван Лебединський, Степан Лук'янов.³⁶

На початку 1646 р. дворяни Ждан Кондирєв і Михайло Шишкін організували з українських переселенців набір для відправки на Дон “рат-

них людей”. Як правило, в “десятки” записувалися земляки — жителі Полтави, Ромен, Гадяча, Лохвиці. Однак часто трапляються і вихідці з різних міст. Так, в одній десятці були: Григорій Пофомов із Богуслава, Михайло Іванов і Юрій Микифоров з Черкас, роменчани Юрій і Матвій Микулаєви, Степан Гирия, Лаврентій Михайлов з Глухова.³⁷ До складу іншої входили винятково полтавці: Данило Щербак, Прокіп Білокінь, Василь Федорів, Іван Кривий, Василь Онисимов, Степан Хміль, Степан Гроколенко, Карпо Леонтенко, Мартин Верещаченко і Клим Олексенко.³⁸ Ще один десяток сформувався з жителів Гадяча: Прокіп Ігнатенко, Олексій Москаленко, Григорій Денисів, Андрій Остапенко, Савелій Іваненко, Іван Сеходець, Яків Орлов, Матвій Федоренко, Трохим Василенко, Влас Вілшоковський.³⁹

Історичні джерела періоду Визвольної війни українського народу середини XVII ст. свідчать про зрослу роль козацтва, яке стало основою повстанської армії Богдана Хмельницького. Називають різні цифри чисельності козаків: від кількох десятків до сотень тисяч чоловік.⁴⁰ Проте одним з достовірних джерел цього часу є реєстр Війська Запорозького 1649 р., складений за умовами Зборовської угоди.⁴¹ Цей документ фактично знаменував остаточне оформлення козацтва як привілейованої суспільної верстви середньовічної України.

У реєстрі чітко відбилася структура Війська Запорозького, його генеральна, полкова та со-

тенна старшина, рядове козацтво. Серед прізвищ трапляються і відомі ще з 30-х років козацькі ватажки: Федір Якубович, Карпо Півторакожуха, Федір Лютай, Богдан Хмельницький, Левко Буднівський та інші. Мовознавчий аналіз документа вже знайшов висвітлення в науковій літературі.⁴² Автори простежили національний склад реєстру, відбиття на його сторінках територіальної етнічності. Крім українських, найчастіше трапляються білоруські, російські, литовські, польські і татарські прізвища. Всього у реєстрі нараховують представників 23 народностей. Важливим є також особовий склад реєстрового війська. Саме в роки Визвольної війни розпочинали свою кар’єру козаки, які в майбутньому посідали високі урядові посади і впливали на хід суспільно-політичного життя в Україні: Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Брюховецький, Павло Тетеря, Мартин Пушкар, Яким Сомко, Василь Золотаренко.

Отже, існуючі джерела проливають світло на особовий та етнічний склад українського козацтва. Їхній аналіз дозволяє глибше розкрити закономірності й особливості становлення козацької верстви. Значна кількість польського елементу серед реєстрової старшини в другій половині XVI ст. сприяла тісним контактам із державними інстанціями Речі Посполитої. Цілком зрозумілою виглядає також наявність у запорозькій громаді козаків тюркського походження. Багатоетнічний склад козацтва безумовно впливав на формування його станової свідомості.

Примітки

¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 532.

² Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1851.— Т. 2.— С. 150.

³ Перепись войска Литовского // Литовская метрика. Отдел 1.— Русская историческая библиотека.— Петроград, 1915.— Т. 33.— С. 109—120.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ — Львів, 1995.— Т. 7.— С. 111.

⁵ Raprocki Bartosz. Herby rycerstwa polskiego.— Kraków, 1858.— S. 18.

⁶ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904.— С. 71.

⁷ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Kraków, 1887.— Т. 11.— С. 336.

⁸ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— С. 154—164.

⁹ Стороженко А. В. Указ. соч.— С. 16—18; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 155—157.

¹⁰ Susanne Luber und Peter Rostankowski. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kozaken // Geschich Ost europas, 1980.— Band 28.— S. 368—390.

¹¹ Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 56.

¹² Щоденник Еріха Лясоги із Стеблева // Жовтень, 1984, № 10.— С. 103.

¹³ Archiwum Głowne Act Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Zamojskich.— 3036.— S. 26.

¹⁴ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1870.— Т. 7.— С. 39.

¹⁵ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 99.

¹⁶ AGAD. Archiwum Zamojskich.— 153.— S. 5, 8—18; Listy Stanisława Żółkiewskiego.— 1584—1620.— Kraków, 1868.— S. 86, 88; Киевская старина, 1898.— Кн. 1.— С. 18.

¹⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 153.

¹⁸ Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— Lwów, 1861.— S. 32.

¹⁹ Поход Сигизмунда III в Россию // Русская историческая библиотека.— СПб., 1872.— Т. 1.— С. 656.

²⁰ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 126—127.

²¹ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 189.

²² Pisma Stanisława Żółkiewskiego.— S. 318—322.

²³ Ibid.— S. 330.

²⁴ Listy Stanisława Żółkiewskiego.— S. 111.

²⁵ Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie. IV 1657.— S. 596; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 250.

²⁶ *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie dzieje kozaczyzny do 1648 roku.— Kraków, 1984.— S. 262.

²⁷ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 295, 296, 300.

²⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Т. 7.— С. 87; Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 341—342.

²⁹ *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 30.

³⁰ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— С. 348.

³¹ *Целевич О.* Участь козаків у Смоленській війні (1633—1634) // ЗНТШ, 1899.— Т. 28.— С. 11, 12, 18.

³² *Dyariusz transakcji wojennej miedzy wojskiem koronnem a zaporoskiem ... przez w.o. Szymona Okolskiego.*— Kraków, 1858.— S. 66 (далі — *Dyariusz*).

³³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 248.

³⁴ *Dyariusz.*— S. 193—194.

³⁵ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 188.

³⁶ РДАДА.— Ф. 210, Севський стіл, стовп. 112.— Арк. 68—72, 86—88, 500; Приказний стіл, стовп. 129.— Арк. 18.

³⁷ Донские дела // Русская историческая библиотека.— Спб., 1906.— Т. 24.— С. 1016—1017.

³⁸ Там же.— С. 1025.

³⁹ Там же.— С. 1039—1040.

⁴⁰ *Шевченко Ф. П.* Народ і класи в період визвольної війни 1648—1654 рр. // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вип. 2.— С. 18—31.

⁴¹ Реєстра війська Запорозького 1649 року.— К., 1995.

⁴² *S. Luber.* Die Herkunft von Zaporooger Kozaken des 17 Jahrhunderts nach Personennamen. Band 56.— Berlin, 1983; Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.— К., 1989.